

Want als dit boek ergens bewust van maakt, is het van de complexiteit van de kunstgeschiedenis van de negentiende eeuw. De wereld van de kunstreproductie zat vol met paradoxen: hoe bijvoorbeeld de exclusieve staat van een prent soms vaker werd afgedrukt dan een goedkopere, waardoor uiteindelijk de laatste zeldzamer werd. Of hoe exclusiviteit werd bereikt door de vernietiging van de plaat in het openbaar, een actie die volstrekt tegengesteld is aan het verschijnsel reproductie. En het meest paradoxaal van alles: in geen enkele periode werd de originaliteit van het kunstwerk zo belangrijk als in de negentiende eeuw, terwijl er tegelijkertijd meer reproducties werden gemaakt dan ooit tevoren. Daarom is *Art in Reproduction* verplichte stof voor iedere (kunst)historicus van de negentiende eeuw, niet alleen vanwege de hoeveelheid boeiende gegevens en conclusies, maar vooral omdat de negentiende eeuw op elke bladzijde tot leven komt.

Jenny Reynaerts, Rijksmuseum

Vree, J., *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper 1848-1874* (Passage reeks 27; Hilversum: Verloren, 2006, 424 blz., €35,-, ISBN 90 6550 925 9).

Deze bundel beschrijft het leven en vooral het werk van Abraham Kuyper vanaf zijn jeugd in Middelburg tot en met zijn predikantschap in Amsterdam. Na veel aarzeling nam hij op 15 maart 1874 afscheid van zijn laatste gemeente en werd lid van de Tweede Kamer. Zijn oude studievriend, de remonstrants geworden I. Hooykaas adviseerde hem: 'In je gansche kerkelijke houding en geschiedenis ligt *veel* meer de staatsman, dan de kerkman, naar 't me toelijkt [...] Er zou iets geforceerds, tegennatuurlijks in zijn, indien je bedankte' (359). Kuyper was toen 36 jaar oud en had al een indrukwekkende carrière achter de rug als kerkhistoricus, predikant, journalist en politicus. Zijn zelfbewustzijn wordt al direct duidelijk in het eerste document dat Vree bespreekt, de *Confidentie* die Kuyper kort voor zijn elfde verjaardag optekende: 'Het was den 10 October 1848 ten 10½ uur dat ik mij te bed begaf en van onrust over het kwaad dat ik bedreven had niet slapen kon. Alstoen 11½ dat ik mij bekeerde en een vast besluit nam het kwade te vlieden en het goede te streven. Ik Abraham Kuyper J.F.Zoon, Middelburg 1848'. Het ineengevouwen document doet denken aan het beroemde 'mémorial' waarin Pascal zijn visioen van 23 november 1654 beschrijft. Het is mogelijk dat de jonge Bram dit verhaal kende, maar met zekerheid is hier niets te zeggen.

Vervolgens bespreekt Vree Kuypers studietijd in Leiden, zijn bekroonde antwoord op de Groningse prijsvraag over Calvijn en a Lasco (die nu in een door Vree en J. Zwaan bezorgde editie beschikbaar is; vergelijk mijn bespreking in *BMGN* 122 (2007) 295-296), zijn werk als uitgever van kerkhistorische bronnen, en zijn werk als predikant te Beesd, Utrecht en Amsterdam, waar hij elk zo'n vier jaar gestaan heeft.

Aan het slot van het boek analyseert Vree Kuypers zelfportret in de *Confidentie* van 1873, wederom een monument van zelf-stilisering en positionering, dat door Vree met een fileermes op zijn historische (on)betrouwbaarheid onderzocht wordt. Tot dit moment verhiel Kuypers zich tamelijk kritisch ten opzichte van Calvijn en pas in een opstel uit 1874 wordt het calvinisme als de oorsprong en waarborg van onze Nederlandse, constitutionele vrijheden bezongen. Vandaar de ondertitel van de bundel, die uit zeven stukken bestaat. Eén daarvan is nieuw en dat is de meer dan 150 pagina's tellende studie over Kuypers tijd in Utrecht. De lezer wordt zeer nauwkeurig geïnformeerd over de stad en de hervormde gemeente te Utrecht, tot en met de aanleg van het spoorwegnet en de reistijden tussen de verschillende steden. Deze hang naar detail en het speurwerk dat nodig was om bijvoorbeeld de discussies in de Utrechtse kerkenraad te achterhalen maken het tot een zeer grondig boek. Het valt Vree dan ook niet moeilijk Jeroen Kochs recente en controversiële Kuypers-biografie te corrigeren; maar ook Vree's promotor, de onlangs overleden C. Augustijn wordt op fouten betrapt. Wat betreft het verrichte onderzoek behoort dit boek tot het beste dat over Kuypers is geschreven.

Daar staat tegenover dat het, mede door de overdaad aan gepresenteerd materiaal, niet altijd vlot leesbaar is. Als er een rode draad is, dan betreft het Kuypers opvatting van de kerk en de onvermoeibare strijd die hij gevoerd heeft om dit ideaal van een democratische en van de staat onafhankelijke kerk te realiseren. Heel Kuypers leven is te beschrijven als een 'verhaal zowel van mateloze [...] ambitie als van vindingrijkheid, overredingskracht en doorzettingsvermogen' (71). Er is wel gezegd dat Vree te veel schroom voor zijn onderwerp heeft en George Harinck heeft bij diens afscheid van de Vrije Universiteit opgemerkt dat Kuypers een raadsel is gebleven, ook al heeft Vree elke snippet van hem bestudeerd. Vree heeft deze handschoenen opgenomen in een biografische schets van de jaren 1848-1874, waarin hij Kuypers als een briljante, bevlogen branie karakteriseert (*Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 29:65 (2006) 27 e.v.).

Vree ziet ook wel dat Kuypers in het streven zijn doelen te realiseren grenzen overschrijdt (er steekt veel waarheid in Kochs dictum 'Waar Kuypers was, ontstond ruzie'), maar ik proef ook een bewondering voor Kuypers vroomheid en idealen. De ambivalentie waartoe dit leidt is zeer duidelijk in de volgende passage, waarin Vree een brief van T. Modderman (een door Kuypers bewonderde, want principiële tegenstander) aan Kuypers citeert. Modderman vroeg zich af of 'de duivel der ambitie u soms [niet] te machtig is': 'Uw sofistiek en dialektiek geven mij soms den indruk, dat gij wel eens niet *ernstig* genoeg omtrent uzelfen zijt' (337). Is Kuypers wel volkomen eerlijk tegenover zichzelf? Waarop Vree laat volgen: 'Doch zelfs in zelfbedrog was de (ook in fysiek opzicht) kleine Kuypers groots' (360).

Arie L. Molendijk, Rijksuniversiteit Groningen

Buitenwerf-van der Molen, M., *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Dissertatie Leiden 2007; Hilversum: Verloren, 2007, 241 blz., €25,-, ISBN 978 90 6550 956 7); Driel, C.M. van, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (Passage reeks 38; Hilversum: Verloren, 2007, 288 blz., €27,-, ISBN 978 90 6550 970 3).

Het godsdienstige modernisme in Nederland was lange tijd een wat verwaarloosd fenomeen in de geschiedschrijving. Vanuit de Universiteit van Leiden wordt onder leiding van Ernestine van der Wall echter aan een inhaalslag gewerkt. Dat heeft naast de twee hier besproken boeken ook diverse publicaties van Van der Wall zelf, alsmede het proefschrift van Van Driel *Dienaar van twee heren* over de vrijzinnige theoloog en liberale politicus B.J. Eerdmans, opgeleverd (zie voor een bespreking de webrecensie, behorend bij *BMGN* 122 (2007) aflevering 4, door George Harinck).¹

Het proefschrift van godsdienstsociologe Buitenwerf is een welkome introductie van het modernisme in Nederland. Zij schetst het modernisme als een radicale vernieuwing van de protestantse theologie. De basis werd in Leiden gelegd door J.H. Scholten die godsdienst en moderne wetenschap met elkaar wilde verzoenen. Naast dit rationalistisch modernisme ontwikkelde zich spoedig een meer ethische variant waarin vanuit een rationeel wereldbeeld een meer gevoelsmatige visie op de functie van godsdienst werd ontwikkeld. Het modernisme worstelde vanaf het begin met de uiterste consequenties van een rationeel wereldbeeld. Hoe diende de evolutieleer ingepast te worden binnen de godsdienst, op welke wijze diende moderne predikanten om te springen met de zingeving van epidemische ziekten als de cholera? Wat is in een rationele godsdienst nog de betekenis van de verhalen in de Bijbel, van Christus als verlosser, maar ook van bidden en van kerkgang?

Buitenwerf plaatst de ontwikkeling en verspreiding van het modernisme tussen 1857 en 1880 in het kader van de liberale dominantie in die tijd, waarin voorzichtig wordt gepoogd ook de lagere standen in de natie te betrekken. Buitenwerfs analyse van de popularisering van het modernisme volgt daarmee de lijnen van de klassieke 'beschavingsoffensief'-these. Door inzet van verschillende propagandamiddelen wordt gepoogd het modernisme zijn beschavende werking uit te laten oefenen op de werkende stand. Over het succes daarvan valt niet zoveel te zeggen. Oplagen van boeken en tijdschriften zijn niet meer te achterhalen, wel is van enkele geschriften, met name die van Busken Huët (die het predikantschap spoedig de rug zou toekeren) en de *Leekedichtjens* van De Génestet, bekend dat ze meermalen zijn herdrukt.

Buitenwerf analyseert het modernisme van binnenuit, ze besteedt (vrijwel) geen aandacht aan de kerkelijke en maatschappelijke context van Nederland in het derde kwart van de negentiende eeuw. Literatuur over verzuiling en orthodoxie, maar ook over de ontwikkeling van het liberalisme heeft ze links laten liggen. Als onvermijdelijke consequentie van deze intern-godsdienstige

¹ C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* (Kampen 2005).